

SZIGETI MOLNÁR DÁVID
Prédikáció és fegyelmezetlenség*

Csáki Miklósról, a hátszegi református gyülekezet papjáról a következőket írja a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye marossolymosi zsinatának jegyzőkönyve 1716-ban:

„NagyKarácson szombattyán, úgymint 4. Januárii 1716. reggeltől fogva estvéig és NagyKarácson első napjának écajájának kezdetitől fogva virrattig (...) mind borozott és részekeskedett és azt egészen részekeskedésével töltötte el, annyira, hogy N[agy]Karácson első napján is reggel crapulose és borittason ment bé a templomba, és minekutánna actiojához fogott volna, felmenvén a prédikállóséjkebe ott okádott. Onnan leszállván a maga székibe, ott is hányt, a communicatioja után is visszatérvén székibe, minekutánna maga is communicált volna, ott is okádott és hányt.”¹

Az unitáriusoknál is előfordultak ilyen kirívó esetek. Például ahhoz képest, hogy az 1660-as években Erdélybe befogadott lengyel testvérek (lengyelországi unitáriusok) az általuk „elfajzott”-nak tekintett erdélyi hitsorsosaiknál erkölcsileg felsőbbrendűnek tartották magukat,² nem egy ügyük azért mégiscsak az itteni parciális- és főkonzisztóriumok vagy a zsinat elé került. Ezek közül is azé a részeges Manyotzki Pálé lehetett a legkényesebb (1680/81), akiről egyebek között a következőket jegyezték fel:

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

1 BUZOGÁNY Dezső és Ősz Sándor Előd, szerk., kiad., bev., jegyz., *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései: 1686–1718, 1810–1815*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 4. (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2007), 148.

2 KESERŰ Gizella, „Kettős kötelekben: A 17. századi lengyel-magyar unitárius érintkezésekről”, *Keresztény Magvető* 12 (2017): 305–330, 308–309.

„[L]engyel eklézsiát isteni szolgálatkor, részegen rámenvén, megháborította, megbotránkoztatva, tanító diakónusnak kezéből zsol-tárkönyvet kivevén, vissza sem adván, tisztességbeli, becsületes, <v>árasban lakó asszonyi állatnak házára menvén, ajtáját vizeletivel megrútitotta, jámborságra intetvén, hűttel azt mondotta, hogy »Ő sohasem leszen.«, szent gyülekezetben isteni szolgálatra hívatvatván, azt felelte: »Ördög menjen, én nem megyek.«”³

Talán már ezekből a figyelemfelkeltőnek szánt példákban is látszik valamelyest, hogy az alábbi tanulmányban az unitárius prédikációirodalmat – nem épp megszokott módon – az egyházfegyelem felől fogom megközelíteni, s éppen ezért feltétlenül szeretném előre jelezni, hogy amikor így járok el, a körülmények kényszerének engedek. Melyek ezek a körülmények? Egyrészt a különböző recepció-történeti adatok (margináliák, interlineáriák stb.) nekünk jóval szűkebben állnak rendelkezésünkre, mint más felekezeteket kutató kollégáinknak. Ennek legfőbb oka, s ezt nem lehet elégszer mondani, hogy a kora újkorban az unitáriusok csak néhány prédikációjukat nyomtathatták ki.⁴ Másrészt nem tudjuk, hogy a 17. század vége előtt recipiáltak-e széleskörűen valamilyen *ars praedicandū*, vagy az-e a valószínűbb, hogy kezdő „hítszónokaik” többsége – legyenek azok akár lelkészek, akár iskolamesterek – nem elméleti munkákból, hanem mások szó- vagy írásbeli gyakorlatából leste el a prédikációkészítés fogásait. Itt jegyezném meg, hogy ez ugyanúgy lehetett inter-, mint intrakonfesszionális tudásforgalom. Harmadrészt a 16–17. századi unitárius kéziratos prédikációirodalom jelentékeny része elpusztult, az ide vágó adatokat (témák, textusok) már a 18. századi egyháztörténész, Kénosi Tözsér János is alapvetően az iskolák matrikuláiból, a faszcikulusokból írta ki. Tényleg a szükség szorít rá tehát minket arra, hogy a jegyzőkönyvekben megörökített normatív szabályokból és főleg a normasértésekből következtessünk arra, hogy milyen elvárások alapján íródhattak az unitárius prédikációk, továbbá hogy hogyan viszonyulhattak a hívek, a papok és az iskolamesterek ehhez a még javában fénykorát élő műfajhoz.

³ KDUEkP&Fk. II. (1606–1693), 233.

⁴ Nyomtatott unitárius prédikációk 1670-ig: RMNY 269, RMNY 306, RMNY 688, (RMNY 1252 – ezt azért adják közre, hogy a prédikátorok esküvői beszédeket állíthassanak össze a felhasználásával), RMNY 1253, RMNY 3349.

Hívek

A hívekkel kezdem, akiket csak és kizárólag a felsőbbség szemszögéből láthatunk, ami ugyanúgy torzítja alábbi megjelenítésüket és a prédikációhoz való viszonyuk leírását, mint az, hogy az említett felsőbbség a rossz tapasztalatokat nemegyszer általánosítva szívesen nagyította fel a közösség egyszerű tagjainak hibáit.⁵ E vétkes közül is a leginkább szemet szűrőt, a templomba járás elmulasztását ostorozták legtöbbször. Enyedi György (1555–1597) unitárius püspök például, aki „arra is kioktatta híveit, hogyan üljenek, miképpen tartsák lábukat a keresztyén tanítók beszédeit hallgatva”,⁶ sokszor dorgálta a szószékről gyülekezetének azokat a tagjait, akik nem vették komolyan a templomi életet, nem hallgattak prédikációt. 18. beszédében például azt mondja: „Meglássák azért, az kik megutálják az Isten igéjének hallgatását, vagy azt mondják, hogy más dolgok vagyon nekik, mikor az prédikációra kellene menniek, mit cselekednek. Sőt, vadnak oly istentelének, hogy imígy csúfolkodnak, hogy nám, elegen mennek oda, könyörögjenek érterem is etc.”⁷ E részlet tele van közhelyekkel, mégis utalnék itt azokra a kora újkori unitárius kompozicionálisokra (más néven: rekonziliációkra), amelyek Enyedi és utódja, Várfalvi Kósa János (†1601) elnöklése alatt keletkeztek. Ezek ugyanis a korábbiakkal ellentétben gyakran szabták feltételül az összeveszett házastársaknak, hogy járjanak temp-

⁵ A világi jogszabályokra több okból sem térhetek ki külön, de összefüggésüket az egyházi törvénykezéssel semmiképp sem bagatellizálnám el. Vö. pl. KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, szerk., jegyz., *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, 5 köt. Magyarországi Jogtörténeti Emlékek (Budapest: M[agyar] T[udományos] Akadémia [Történelmi Bizottsága], 1885–1902), 1:88–90, 1:198, 1:204, 1:268–269.

⁶ ENYEDI György, *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, jegyz. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, a latin szövegeket ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Téka (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1997), 15.

⁷ ENYEDI György, *Prédikációi*, kiad., bev., jegyz. LOVAS Borbála, 3 köt. (Budapest: MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018), 1:178. Lovas Borbála felhívta a figyelmem egy olyan Enyedi-prédikációrészletre is, amelyet még nem adott ki: „És noha érezzük a nyavalyát, de egy cseppnyire sem jámborodunk, úgyhogy az Isten panasza nyilván fejünkön esik [Hag 2,17]: És nem lón etc. A köeső után láttál-e valakit, aki előbbi gonoszságát elhatta volna? [44v:] A korszomán nem úgy dőzsölnek-e, mint azelőtt? A prédikációra többen jönnek-e most? Úgy sietnek reá, hogy közben ingyen sem taníthatunk, mert a kőfalnak és a verebeknek nem prédikálhatunk. Valami jó rendtartást, vagy isteni tiszteletre vagy jámbor életre valót, szabnak is a bírák, amiképpen cselekedének az nínivebeliek? Igen. De ami jó volt is, felbontották. Nem szabad vala az Atyáink idejében vasárnapon alá-fel kullogni, de most hátrahattuk azt, szabadon lovagolnak mezőben búzájok látni. Ereds-z-e most, gyönyörködjél benne, igen szépen találod a földhöz paskolva.” 45. beszéd. K4, 44^{r-v}.

lomba. Egy 1598-as békéltető egyezséglevélben például azt olvassuk, hogy „mivelhogy András deák ezelőtt elmúlta az Isten ígijének hallgatását, mostan immár, ha csak annyi ereje leszen is, az mint most vagyon, tehát az prédikációra mindenkor elmenjen és szorgalmason hallgassa, tanoljon.”⁸ Márpedig ebből ugyanarra lehet következtetni, mint Dávid Ferenc és Enyedi György prédikációinak szembeállításából: a századvégi unitáriusok a dogmatizálás helyett inkább az erkölcsi tanításra fektették a súlyt beszédekben.⁹ A templomkerülést persze nem sikerült felszámolniuk, s a következő század vége felé, 1684-ben a vizitátorok már nem is a tízparancsolatra vagy az erkölcsi érzékre, hanem a világi törvényre hivatkoztak a vasárnapot meg nem tartók ellenében.¹⁰

Itt azonnal különbséget is kell tennünk a hétköznapi istentiszteleten való részvétel és a vasárnap megélése között. Az utóbbit csak „igaz” okból (ilyen volt például az idült betegség), az előbbit egyéb erősebb-gyengébb indokkal is elmulasztatták a hívek. 1685-ből például egyenesen olyan végzés őrződött meg, amelyben egyértelműen tekintettel voltak a jobbágyok mezei munkájára: „ennek utána prédikátor atyánkfia péntek napokon is prédikáljon, excepto, ha mikor jobbágyok lévén többire auditori, és földesuroknak arbitriumok alatt levők az külső munkára kényszerítettek kimenni.”¹¹ Emellett akkor is elmaradt a hétköznapi prédikáció, ha a lelkipásztornak halotti beszédet is kellett mondania azon a héten.¹²

Mindezek ellenére voltak mulasztások, sőt egyesek még vissza is éltek azzal, hogy mások részt vettek az istentiszteleten. Toroczka Máté unitárius püspök leánya, Erzsébet 1617-ben akkor vitte el – voltaképp „elrabolta” – közös gyer-

⁸ KDUEK&Fkjk. I. (1588–1606), 200.

⁹ KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története I: A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 501.

¹⁰ „Az kik az templomot nem gyakorolják, azok ellen végeztetett, hogyha három vasárnap egymás után igaz ok nélkül az templumban nem menne valaki, az egyházfiak által admoneáltassanak, ha mégis nem cselekszik, az vármegye tisztei animadvertáljanak ellenek az ország törvénye szerint.” PVJk. (1674, 1684–1685), 30. Alighanem arra a törvényre céloznak, amelyet a református papok folyamodására – egy csaknem fél évszázados rendelkezés kiegészítéseként – 1664-ben hoztak: „Az mely paraszt ember templomat nem akarván frequentálni, az isteni tiszteletet elmulatja háromszor egymásután, az olyanokat az dominus terrestris istenhez való buzgóságából, méltó mentsége nem lévén az olyan jobbágyoknak, kézi kalodában verettesse, hogy azáltal is isteni tiszteletre szoktathassa, communi voto concludáltak.” SZILÁGYI Sándor, szerk., *Erdélyi országgyűlési emlékek – történeti bevezetésekkel*, Magyar Történelmi Emlékek, 21 köt. (Budapest: M. T[ud]. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1875–1898), 13:372. Vö. CC P. 1. T. 1. A. 2. F. 1.

¹¹ PVJk. (1674, 1684–1685), 59.

¹² Uo., 23.

meküket férje házából, amikor az a reggeli prédikációt hallgatta.¹³ Talán unitárius vonatkozású az az 1570. évi adat is, amelyet az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban* tettek közzé: „Maradek peterne Anna, ezt vallia hogy eo Nala zolgalt ez Borbara New lean ... egy kort kerettzett volt Teole az predicationa es sokaig keset oda, Masnap Megh Montak nekj, hofi nem volt az praedication, hane(m) Brassay Janoshoz Ment volt”.¹⁴

Olyanok is voltak, akik mások templomba járását vagy az istentisztelet megtartását akadályozták. Az előbbire különböző fogalomlevelekből is lehet következtetni. 1597-ben Szegedi János deák például csak úgy vehette feleségül Székesfejérvári Mátyás unitárius prédikátor hajadon leányát, hogy fogadást kellett tennie, miszerint Kata asszonyt „hütiben, vallásában (...) meg nem háborítom, hanem oda az templomba járjon az Isten igjének hallgatására és tanulására, ahova ez idejég is járt”.¹⁵ De nemcsak vegyes házasságokban, hanem erősen hierarchizált, többfélekezű közösségekben is előfordult a vallás szabad gyakorlásának korlátozása, sőt esetenként ellehetetlenítése. Erre számtalan példát lehetne idézni. Az alábbi egy 1659. évi replikációból való: „Az néhai Nemes Tamás uram, mikor Hídvégin az unitárius pap egy vasárnap az prédikációra harangoztatott volna, maga szolgálait fegyveres kézzel az templumnak ajtajára állatta, az unitáriusokat templumban be nem bocsátotta”.¹⁶

Közelebről érdemes megnézni azt is, hogy milyen normasértéseket követtek el a templomba járók. A prédikáció alatt a szakrális tér határán, például a templomajtóban, a cinteremben, a torony alatt, a templom mellett stb. álltak vagy ültek,¹⁷ mert késve érkeztek, előbb el akartak indulni,¹⁸ vagy – mint Kiss Réka ide vágó, református adata mutatja – a templom mellé tett székeken zsinaltoztak, vagyis lármáztak, zajongtak, trécseltek.¹⁹ Peter Burke említi meg, hogy a mise alatti sétálgatást, álldogálást Nyugat-Európában is gyakran kellett tiltani a reneszánsz és a kora újkor idején,²⁰ s csakugyan voltak olyan hívek, akik a hely

¹³ KDUEkP&Fkjk. II. (1606–1693), 55.

¹⁴ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, Szabó T. Attila, szerk., *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, 14 köt. (Bukarest–Budapest: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, 1975–2014), 10:894.

¹⁵ KDUEkP&Fkjk. I. (1588–1606), 159.

¹⁶ A fejedelem rezolúciójára az unitárius valláson levők replikációja terhelhetéseik előadásával... MUEKvGylt. RegA [96] G. 15.

¹⁷ PVjk. (1674, 1684–1685), 16, 24. UPVjk. (1692–1725), 11.

¹⁸ Vö. *Erdélyi Magyar...*, 10:894.

¹⁹ Kiss Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban: A Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011), 228.

²⁰ Peter Burke, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában*, ford. Bérczes Tibor, Osiris Könyvtár: Történelem (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 214–215. Peter Burke, *Népi kultúra a*

szentségét nem tartották nagyra.²¹ Ám az is kiderül az Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvből, hogy sokszor nem volt elég ülőhely, nem mindenkinek volt széke,²² vagy a korábban érkezők úgy ültek le, hogy az újonnan jövők nem tudtak tőlük a templomba bemenni,²³ illetőleg sokan elfoglalták vagy csak foglalták – hol jogosan, hol jogtalanul – a még szabad székeket.²⁴ Letűlni olykor veszélyes, sőt életveszélyes is lehetett, sok esetben a templomi székek javításra szorultak,²⁵ vagy „a’ templum boltozása omlólag áll”.²⁶

A templomkerülés és a tér deszakralizációja után a normasértések között említhetjük a részegséget is. Igen gyakran megesett, hogy némelyek részegen mentek a templomba.²⁷ Ez főként házasságkötés idején fordult elő, de például 1640-ben az egyik kolozsvári diák is túl sok bort ivott, s mikor mások a prédikáció végén felegyenesedtek, ő hanyatt esett.²⁸ Az ilyen és hasonló eseteknek azzal is próbálták elejét venni, hogy 1682-ben végzést hoztak a vasárnap is borméréssel foglalkozó papok ellen:

„Mivel látja és nagy fájdalommal tapasztalja az Szent Zsinat, hogy az pap atyafiaknak vasárnapi napokon való borárulásokból sok inkomódumok származtak, és ezután is származnának, ha gyakorlanák, sőt hivatalokban való negligencia is annak felette az auditoroknak is nagy botránkozása, azért tetszett, hogy a’ modo inposterum tolláltassék az az abúzus, és senki pap és mester atyánkfiai közül cégért vasárnapi napon kiteve ne tartson, sőt az parókiában részegeskedő embert ne szenvedjen, hanem házától kiadhatja vagy betegnek, vagy útonjárónak, ha úgy tetszik.”²⁹

Ez többször határozatba ment, arra azonban nem találtam konkrét példát a 16–17. századi jegyzőkönyvekben, hogy valamelyik unitárius lelkész részegen prédi-

kora újkori Európában, ford. BÉRCZES Tibor, *Metamorphosis Historiae* (Budapest: Századvég–Hajnal István Kör, 1991), 254.

²¹ Őket meg is büntették. UPVJk. (1692–1725), 11.

²² Uo., 36, 49, 93, 132.

²³ Uo., 134.

²⁴ Uo., 36, 158, 163–164.

²⁵ Uo., 65.

²⁶ Uo., 129.

²⁷ Uo., 5, 124.

²⁸ Edit DOMÁNYHÁZI, Miklós LATZKOVITS, ed., *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1648*, *Fontes Rerum Scholasticarum VII/1*. (Szeged: József Attila University, 1997), 141.

²⁹ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 133.

kált volna. Annál inkább meglepő egy másik káros szenvedéllyel, a dohányzással kapcsolatos, 1684. évi szabédi végzés, amelyet, sajnos, nem tudok kontextusba helyezni: „az tubákozók ennek utána elsőbben meginttessenek prédikátor atyánkfia által, ha kik mégis vakmerőlködnének, az tubákhoz tartozó eszközöket templumban bevinnének, annál inkább ha ott azzal élnének, az ekléziától megbünttessenek. Ide értvén csak az háza fiait.”³⁰

Végül a hívek viselkedését akkor is illetlennek tekintették, ha a prédikáció alatt lármáztak, vagy épp „cincogtak”, kacagtak (esetleg elaludtak),³¹ vagy ha az istentisztelet után – mint ha mi se történt volna – azonnal kivetkőztek erkölcsükből.³² Az ilyenek ellen hozták az alábbi végzést:

„Mivel minden diecőzisekből keservesen értünk olyan panaszt, hogy az Isten igéje azzal böcstelenítettik, hogy az templomból kimenvén némely versenyes emberek (csak azért menvén templomban), hogy minden mérgeket akkor önthessék ki felebarátjok ellen, és így az Isten igijének tiszta bevött magyát az rútkorizálásnak, versengésnek záporával megvesztegetik, végeztetett azért, hogy minden ekléziákban a' r. seniorok a' data praesentium prima occasione kiírjanak, és imponálják serio, hogy senki versengésre az templom előtt meg ne álljon, hanem vagyon bíró háza, ott lássanak a' respublika dolgához.”³³

Nehéz megállapítani, hogy ennek és a többi intézkedésnek mekkora foganatja volt. Abból, hogy a végzéseket kénytelenek voltak az alsóbb fórumokon gyakran megismételni, arra lehetne következtetni, hogy nem sok vagy szinte semmi. Nem látjuk azonban azokat, akiket épp ezek a határozatok tartottak vissza a normasértésektől. Ezzel át is térhetünk a papságra.

³⁰ PVJk. (1674, 1684–1685), 36–37.

³¹ DOMÁNYHÁZI, LATZKOVITS, *Fasciculus rerum...*, 97, 100, 132, 141. Kiss, *Egyház és...*, 186–187. Elalvára példát csak a 18. századból ismerek: „Karácsfalvi [!] mester, Tana János atyánkfia ... [a]z templumban mások botránkoztatására az prédikáció alatt úgy elaludt, hogy az pap költötte fel, leszállván az prédikálószékből, ezért is inkurrál 3 forint pénában.” BENCZÉDI Gergely, *Innen-onnan az akták és lim-lomok közül összeszedvegétvén kötetbe köttette, Püspöki vizsgálati jegyzőkönyvek* (Kolozsvár: 1888), lapszám nélkül. A MUEKvGyLt.-ban található digitális másolatban az oldal fotójának fájlnevezése: _MG_8310.JPG.

³² Vö. „[F]inita concione az éneklésben az egyházfiat nagy szóval szólította meg”. UPVJk. (1692–1725), 145.

³³ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 90–91.

Papok

A hívekkel ellentétben a papok nemcsak morális, hanem dogmatikai és retorikai szabályokon is túltehették és egyesek túl is tették magukat. „Nemtörődömségük” három izgalmas, atipikus korpuszt szült, a dogmatikailag és retorikailag rendhagyó, továbbá az „amorális” prédikációkét.

1. *Dogmatika* – Az egyházi vagy világi hatóság részéről eltiltott hitelveket (legyenek azok radikálisabbak vagy mérsékeltőbbek a bevett unitárius vallásnál) nem volt szabad hirdetni, mert – ahogy például a Radecius-féle *Disciplina Ecclesiastica*-ban (1626), azaz az Egyházi rendtartásban fogalmaztak – „nem áll sem a tanítók, sem a hallgatók érdekében, hogy az egyházban ki-ki azt, ami véletlenül eszébe jut, vaktában, amint kótyagos feje diktálja, a hívek közt elhintse és terjessze.”³⁴ Ebből a szempontból figyelemreméltó Enyedi György nonadorantista tanokat hirdető vagy a Dálnoki Nagy testvérek (Mihály és János) ugyanezen nonadorantista felfogást a dési perben bevett unitárius valláshoz idomító prédikációinak atipikussága, a remonstráns hatás, vagy épp az, hogy nem hivatkoznak a 16. századi nonadorantistákat, illetőleg, hogy a 17. századi másolatokból kihagyják a rájuk való hivatkozásokat.³⁵ A prédikáció normát sértett akkor is, ha olyan eltöröltnek vélt, babonás cselekedeteket, szertartásokat vagy szokásokat legitimált, mint amilyenre például az 1671. évi kövendi zsinati határozat is utalt:

„Mivel nagyobb részint ekléziáinkból amaz sötétségnek cselekedete, mellyel karácson éccakáján, nagypéntek éccakáján harangoztattak, templomokban koncionáltak és némünemű megholt embereknek nevekre neveztetett napokon babonáskodtanak, tolláztatott, megmaradván mindazáltal még ekeddig némely diecözisekben, ergó úgy tetszett az Szent Zsinatnak, hogy a modo in posterum minden ekléziáinkból tolláltassék és in perpetuum abrogáltassék.”³⁶

³⁴ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) BALÁZS Mihály, kiad. (I–III/1:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR (B.) Lehel, ill. (II:) ELEKES Tibor, 3 köt., *Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–4/3/1.* (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház–Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 3:773.

³⁵ LOVAS Borbála, „Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 79–94, 85.

³⁶ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 85.

2. *Retorika* – Balázs Mihály kérdezett rá először, hogy vajon milyen *ars praedicandika*t használhattak az unitáriusok a 17. században, s ő hívta fel a figyelmet „Bartholomaeus Keckermann műveinek roppant izgalmas, s bizonyos tekintetben felekezeti határokat átlépő jelenlétére”.³⁷ Molnár Lehel jóvoltából talán említhető most már Wilhelm Zepper, herborni lelkész homiletikája is,³⁸ a 17. század végén pedig a szintén református Gerardus Johannes Vossius *Rhetorices contractae* című művének egyik változatát használták – kolozsvári iskolájukban, tehát már biztosan széleskörűen – az unitáriusok.³⁹

Molnár Lehel disszertációjából, egészen pontosan annak függelékéből tudhatjuk azt is, hogy – a 17. század végén legalábbis – az unitárius templomok belső elrendezése is tükrözte, hogy az istentiszteletek középpontjában a prédikáció áll.⁴⁰ A prédikálás unitárius rendjére elsórt adalékokból és főként az 1684. és 1685. évi püspöki vizsgálati jegyzőkönyvekből következtethetünk. Ekkor már a kisebb községekben is biztosan hetente legalább három alkalommal kellett prédikációt mondani (tehát nem négyszer, mint a reformátusoknál): kétszer vasárnap, illetve valamelyik hétköznap, rendszerint szerdán vagy pénteken. Ettől a helyi szokásoknak megfelelően – vagy ha az adott egyházközségnek volt filiája – el lehetett térni.

A prédikációs istentisztelet rendjét Kovács Sándor rekonstruálta. Eszerint az istentiszteletet himnusszal nyitották meg, amelyet zsoltárparafraízis, invokáció, Miatyánk és ének követett, a prédikáció után pedig ismét elmondták az Úr imádságát, áldást osztottak és énekeltek. Kovács szerint lehet, hogy az igeolvasás előtt „volt egy nagyon rövid könyörgés”.⁴¹ Feltevését nemcsak a Balázs Mihály által talált 1653. évi imaminta (*Formula precandi qua concionator uti potest cathedram conscendens*), hanem az alábbi címekekkel összeírt imádságok is igazolják: *Precan-*

³⁷ BALÁZS Mihály, „Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán”, in *A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, 39–58 (Kolozsvár: Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet–Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007), 46.

³⁸ MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban*, Doktori (PhD) értekezés (Kolozsvár–Szeged: SZTE, 2020), 48–50.

³⁹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 113–114.

⁴⁰ „[A] templumbeli katedra közre vétesék és a férfiak széki fordittassanak meg...” „A prédikálószéket a férfiak és asszonyok székei közé helyesen állítsák...” UPVJK. (1692–1725), 136.

⁴¹ KOVÁCS Sándor, „Az egységesítés »göröngyös útjain«: Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez”, in *Non videri, sed esse: Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22, 28–43 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017), 36–37.

tio ante concionem in Festo Paschae (1673 k.) és *Precatio concioni praemittenda* (1673 után).⁴² E 17. század utolsó harmadában keletkezett fohászok szövegével párhuzamba állítva a 2. Kolozsvári Kódex elején szereplő, ismeretlen szerzőjű praemeditatiót (amelyet talán Enyedi Györgynek tulajdoníthatunk), az is ilyen precationak tűnik, ugyanis a többi szöveghez hasonlóan ez is utal istentiszteleti funkciójára: „adjad, hogy ez mostani órában is élhessünk ez te Szent Fiadtól szereztetett szent jellel, az te nagy nevednek dücsőségére, szegény lelkünknek üdvességére, Szent Fiadnak érettünk való halálának örökké való emlékezetire etc.”⁴³

Legutóbb Kovács Sándor említette meg azt is tanulmányában, hogy „[m]ivel az unitáriusok nem ragaszkodtak a perikóparendhez, a lelkészre volt bízva, hogy milyen capitulumot olvas fel,”⁴⁴ s csupán javasolták, hogy inkább az Újtestamentumból vegye az alapigét.⁴⁵ Szabad volt tehát a textusválasztás, ám 1669-ben a papok (és mesterek) egy részének még nem volt Bibliája. De nemcsak hogy Bibliájuk nem volt, hanem mivel a 16–18. században csak néhány prédikációjukat jelentethették meg az unitáriusok, ilyen szövegekhez is szinte lehetetlen volt hozzáférniük nyomtatásban. Kéziratokból persze semmivel sem bonyolultabb kompilálni. De csak annak, akinek vannak kéziratai. Elsőként Balázs Mihály figyelmeztetett arra, hogy létezett egy (megjegyzem a könyörgések korpuszához nagyon hasonlóan)⁴⁶ a 17. század derekától egészen Enyedi Györgyig visszavezethető, „továbbhagyományozódó unitárius szövegtár az exordiumok megfogalmazásában”, majd Káldos János hívta fel a figyelmet arra, hogy Enyedi prédikációit csaknem egy évszázadon át másolták, kölcsönözték és „használták a napi liturgiai gyakorlatban”.⁴⁷ Az unitárius prédikációirodalom egy részének tehát belső hagyományon kellett alapulnia, de mivel a prédikátorok többsége szinte biztosan a kisebb ellenállás felé törekedett (különösen a nonadorantizmust elítélő dési per után), ki kell terjesztenünk a figyelmünket a más felekezetekhez tartozó, de az unitáriusok által

⁴² *Religionis Christianae Brevis Institutio* ([Raków]: [Sebastian Sternacki], 1629). VD17 14:686378V. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete: 02431 col. 1. Vö. *Ante concionem canend. Isteni dicsőítetek, imádságos és vigasztaló énekek* ([Kolozsvár]: Heltai Gáspár, [1632]), 228–231. RMNY 1541. III. vö. Ms. U. 723.

⁴³ ENYEDI, *Prédikációi*, 1:32.

⁴⁴ KOVÁCS, „Az egységesítés...” , 36.

⁴⁵ TÓTH György, összeáll., *Az Unitárius Egyház Rendszabályai: 1626–1850*, Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye III. (Cluj–Kolozsvár: „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922), 38.

⁴⁶ Vö. KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:514.

⁴⁷ KÁLDOS János, „Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyománya”, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bibliotheca Scientiae & Artis, 188–207 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2010), 203.

is használt nyomtatott prédikációs kötetekre (és később a segédkönyvekre⁴⁸ is). Ezeknek pusztá felsorolása is terjedelmes lenne, ezért csak a számomra legmeglepőbb adatot közlöm. Káldi György egy-egy postillás kötetéből három-három példányt vehetünk számba az egykori Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának RMK-könyvei között.⁴⁹ Bár az 1631-ben megjelent kötetekben nincs egyértelmű nyoma a korabeli unitárius használatnak, egy 1673 utáni, Káldinak a vízkereszt utáni első vasárnapra közölt harmadik prédikációját kompiláló kéziratot konció kétségtelenül beigazolja azt.⁵⁰ Az unitárius kompilációk közül nem egy kivételes: egy-egy prédikációt ugyanis olyan szerzők beszédeiből is képesek voltak összeállítani, akik nemcsak hogy nem voltak unitáriusok, hanem még csak nem is ugyanahhoz a felekezethez tartoztak. Homoródszentmártoni Kovács János háromszéki unitárius esperes például gazdag „kényszerműveltségével” – harmadik felekezetüként – egyetlen beszéden belül volt képes szintézisben látni az ellenreformáció vezéralakjának, Pázmány Péternek és egy puritánellenes református papnak a prédikációit.⁵¹ Hasonló példát más felekezetek prédikációirodalmából eddig még nem idéztek. Az unitáriusok a középkori hagyománnyal sem szakítottak. A 17. század végén például jegyzőkönyvbe vették, hogy két olyan postillás könyvet adományoztak az ádamosi papok használatára,⁵² amelyek annak a Nicolaus de Lyrának a beszédeit tartalmazták, „aki szó szerinti kommentárt írt a teljes Bibliához intenzíven felhasználva a héber szöveget, Rasit és más rabbinikus kommentárokat, és ezáltal új és sajátos olvasatokat jelenített meg a keresztyén értelmezésben”,⁵³ s

⁴⁸ Legalábbis Homoródszentmártoni Kovács János egyes prédikációjából arra következtethetni, hogy használt ilyeneket. *Prédikációs-könyv, amelyet írt és épített Isten segítségéből az ő nevére nevezetett fiának a végre, hogy hirdesse ő is az Istennek és az Jézus Krisztusnak akarátját, a Sz[ent]lélek vezérléséből gyömolcsözzön magának és az hallgatóknak lelkeknek üdvösségekre* HOMORÓDSZ[ENT]MÁRTONI KOVÁCS János árkosi papságában s esperességében, 1695, 599. A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának kézírata. Jelzete: Ms. U. 290.

⁴⁹ SIPOS Gábor, szerk., bev., *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, összeáll. KOVÁCS Mária et al., Sapientia Könyvek, 28: Társadalomtudomány (Kolozsvár: Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004), 437.

⁵⁰ *Religionis Christianae Brevis Institutio...*, Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete: 02431 col. 1.

⁵¹ SZIGETI MOLNÁR Dávid, „Egy prédikáció, három felekezet: Egy kivételes unitárius prédikáció” (megjelenés előtt).

⁵² UPVjk. (1692–1725), 102.

⁵³ ZSENGELLÉR József, „Miről szól a Sola Scriptura?: A Samaritánus Pentateuchus hermeneutikai jelentősége a reformáció korában”, in *Szóltató szavak: Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára*, szerk. TÓTH Sára, KÓKAI NAGY Viktor, MARJAI Éva, MUDRICZKI Judit, TURI Zita, Károli Könyvek: Tanulmánykötet, 113–123 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 2015), 116.

aki „a latin keresztyénség számára évszázadokra a *hebraica veritas* és a zsidó exegetikai tradíció elsődleges információs forrásává is vált.”⁵⁴

A belső korpuszt, azaz alapvetően Enyedi beszédeinek korpuszát szöveghagyományozódási és -használati szempontból Lovas Borbála vizsgálta. Ő állapította meg, hogy a prédikációkat a 17. század közepén, illetőleg végén átszerkesztették: szétbontották, kiegészítették, átírták és aktualizálták őket.⁵⁵ A „másolási stratégiák” ha nem is feltétlenül okozati, de szerves összefüggésben vannak az egyházfegyelmezéssel is. Amikor Lovas behatárolta, hogy általában milyen részek kerülnek kihagyásra Enyedi beszédeinek másolataiból, az alábbi megállapítást tette: „Ilyenek a latin és görög nyelvű idézetek, a halmozott magyarázatok, a példák, a háromságosok ellen irányuló túlságosan erős kritikai észrevételek, a híveknek szóló erősebb hangú kritikák, a bonyolultabb gondolatmenetek vagy azoknak jelentős része.”⁵⁶ Csaknem valamennyi esetben meghúzhatjuk a párhuzamot a szerkesztési stratégiák és az egyházfegyelmi intézkedések között. Tekintsük át ezeket! Már az 1626-os *Egyházi rendtartás* is eltiltotta a papokat mások ócsárlásától, becsmérlésétől és a magánúton történő megintést javasolta.⁵⁷ Valószínűleg épp ez alapján a rendelet alapján dorgálták meg 1684-ben azt a várfalvi papot, aki nem állotta a prédikálószékből gyalázni hallgatóit.⁵⁸ Később a kolozsvári konzisztórium (1732) is kimondta, hogy „[t]. prédikátor atyánkfiai közönséges helyen levő tanításokban mérgesek ne legyenek”, s lehetőséget adva, hogy újabb párhuzamot vonjunk, elrendelte azt is, hogy beszédekben e papok „mások vallását, értelmét ne hántorgassák”.⁵⁹ Szintén a legfelsőbb fórumon (a bágyoni zsinaton) végeztek úgy 1723-ban, hogy a prédikálásban a papok „a’ szükség felett való deákizálástól”⁶⁰ tartózkodjanak. De ugyancsak figyelemre méltónak tűnik az is, hogy 1684-ben, mintha csak a *Conciones vetustissimi* egyes szövegeit záró, alkalmazásra vonatkozó applica-utasításaihoz igazodnának, a kövendi papot is megintették a vizitátorok, hogy „a’ modo az konciók matériáit és abból való traktátusit úgy alkalmaztassa, a’ mint a’ jelenvaló üdőben fennforgó dolgok kívánják, és a’ konciók után az könyörgéseket is hasonlóképpen.”⁶¹

⁵⁴ Uo., 116.

⁵⁵ LOVAS, „Másolási stratégiák...”, 81.

⁵⁶ Uo., 83. Vö. RESTÁS Attila, „Inter idiotas et rusticanos»: Szövegalkatás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratós prédikációskötetben” *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 189–203, 195.

⁵⁷ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 3:775–776.

⁵⁸ PVJk. (1674, 1684–1685), 18.

⁵⁹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 360.

⁶⁰ Uo., 310.

⁶¹ PVJk. (1674, 1684–1685), 23.

Ebben az évben halt meg „széllhűdés következtében” a paralízisben szenvedő Nagysolymosi Koncz Boldizsár (1624–1684), aki az erdélyi unitárius egyház püspökeként élete végén több ügyben előterjesztést tett, vagy legalábbis szeretett volna tenni valamelyik zsinaton. Az egyik ilyen ügy az igehirdetése volt. Koncz – a történelmi időkre utalva – szükségét látta, hogy a „prédikálásban viselnék az atyafiak csak positive magokat”,⁶² azaz ne vitakozzanak. Ezt – mint az előbb már említettem – csak fél évszázaddal később, 1732-ben emelték törvényerőre. Egy másik pontban pedig azt olvashatjuk, hogy „[a]z koncionálásban kívánnám az régi metódust tartani s tartatni, nem Amesiussal szerént, mert az is rossz dolognak jelensége.”⁶³ Nem zárnam ki, hogy az exordiumok dolgát is értette ezen, kívánságát az adatok világánál azonban egyelőre inkább Geleji Katona István erdélyi református püspök puritánusok ellen emelt kifogásával állítanám párhuzamba: „csak practice, az erkölcsökről prédikálnak (...) s’ a’ hit ágazatit pedig (...) tanításokban vagy teljességesen elmúlatják, vagy csak igen gyengén illetik”.⁶⁴ Az olyan puritán vagy más interkonfesszionális szövegátvételek, mint amilyeneket Restás Attila⁶⁵ és Túri Tamás⁶⁶ is föltárt, nemcsak átalakították az unitáriusok teológiai beszédmódját, hanem a kölcsönzést lehetővé tevő szuprakonfesszionális témák miatt hangsúlytalanabbá, esetleg teljesen hangsúlytalaná vált a dogmatizálás.

3. *Morál* – A lelkészek az egyik legsúlyosabb vétséget akkor követték el, ha az istentiszteletet nem tartották meg, vagy nem prédikáltak rajta, ezzel ugyanis legfontosabb hivatali kötelességüket mulasztották el. Ide vágó adatok csak szűken állnak rendelkezésünkre, de 1671-ben például azért kellett perbe hívni a szentgericei iskolamestert, mert ilyen rágalmakat szórt papjára: „1. azt mondotta, hogy egy egész hétig részegkedtem Vásárhelyen. 2. Kalumniát mondott, azt mondotta, hogy én sokszor vasárnapokon az prédikálást elmúlatám.”⁶⁷ Az ilyen mulasztáso-

⁶² Szuperintendens Kontz Boldizsár uram által a zsinat eleiben terjesztetett punktumai. MUEK-vGyLt. [100] RegA H. 14.

⁶³ Uo.

⁶⁴ GELEJI KATONA István, *A válság titkának második volumenje...* (Várad: Szenczi Kertész Ábrahám, 1647), h4. RMNY 2197.

⁶⁵ RESTÁS, „Inter idiotas...”, 189–203. RESTÁS Attila, „Két bölöni unitárius kéziratos prédikációs-kötet tanulságai: Zsidó-magyar sorpárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet”, in *Stephans noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, 173–188 (Budapest: reciti, 2013).

⁶⁶ TÚRI Tamás, „Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációs-kötet”, in *Kultúrjav.: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Arianna Könyvek 9, 197–214 (Budapest: reciti, 2015), 202.

⁶⁷ MUEK&Vjk. I. (1656–1715), 67.

kat gyakran a prédikátorok ebédmeghívásaival hozták összefüggésbe, ezért 1684-ben a vizitátorok elrendelték, hogy „[m]ivel az vasárnapi ebédre való hivattatások mia a’ papnak, mesternek gyakorta az délutáni prédikációk elmúlnak, most serio megintetnek ökegyelmek, ezután pedig obszerválják magokat, avagy vasárnapokon ebédre ugyan ne menjenek, avagy ha mennének is, a’ tanítások el ne múljanak.”⁶⁸ Ugyanerről 1726-ban a zsinat is jogszabályt alkotott.⁶⁹

Arra tehát, hogy az unitárius papok elmulasztották az igehirdetést, számos példát találhatunk, arra azonban egyet sem, hogy „elmismásolták” volna azt. Kiss Réka jegyzőkönyveiben több ilyen eset is előfordul, például azzal vádolják az egyik református lelkészt, hogy a prédikáció helyett csak a Credót mondta el.⁷⁰

Olyan esetet az általam alaposabban vizsgált időszakban, azaz 1690-ig szintén nem jegyeztek fel, hogy unitárius lelkész részegen prédikált volna, a feljegyzések hiánya azonban valószínűleg csak arra vezethető vissza, hogy önmagában a részegeskedés – az Egyházi rendtartás dacára – ritkán vált váddá. Erről szintén Kiss Réka tesz említést: „Többnyire akkor tettek panaszt a lelkészek, tanítók lerészegedése miatt a hívek, ha az összekapcsolódott más közösségi norma megszegésével is”. Például 1680-ban azt az unitárius kántort már megintették, aki „részegsége miá es az templumbeli szolgálatban vacillál”-t,⁷¹ vagyis tántorgott, tétovázott, s jegyzőkönyvbe vették azt is, amikor a kissárosi prédikátor „olyan ittason állott a’ könyöröggetésre, hogy egy Miatyánk elmondására is elégtelen lött.”⁷²

Ugyancsak az 1626-os rendtartás ellen vétettek azok, akik hízeltő, csalafinta, kenetes hangú vagy épp uszító beszédekkel akarták rátukmálni magukat egy-egy gyülekezetre. 1682-ben példának okáért azért vonta kereset alá Nagysolymosi Koncz Boldizsár egyik papját, mert „[a]z Szent Generale Consistorium végezése ellen, bemenvén az szabédi eklézsiában, ott magát kellelte, prédikálott”.⁷³

⁶⁸ PVJk. (1674, 1684–1685), 51–52.

⁶⁹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 330–331. „Az mester atyafiak szokták az vasárnapi kereszteltetéssel az isteni szolgálatot elvesztegelni, imponálatik azért ökegyelmeknek és pap atyánkfiainak, hogy az komáknak, kivált idegeneknek hívásokkal ne kereskedjenek, s ha vasárnap találnak kereszteltetni, az vendégséget vagy más napra halasszák, vagy az isteni szolgálatot azért el ne mulassák, s másokkal is el ne mulattassák, egyébaránt mely pap atyánkfiai az vendégségnek akárminemű színe alatt az vasárnapi kultuszra rendeltetett órákat elveszteglék, 6 forintokra, az mesterek pedig 3 forintokra büntetessenek.”

⁷⁰ 1684-ben a generális vizitáció idején az alábbi határozatot hozták az iklandi gyülekezetben, ebben az esetben azonban engedményről van szó: „Mivel az eklézsia kevés számból álló, és az jövedelem is kevés, arra engedtetett most, hogy ennek utána bizonyos ideig hétközben péntek napokon az Sz[ent] írásból kaput olvassassék.” PVJk. (1674, 1684–1685), 39.

⁷¹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 120.

⁷² UPVJk. (1692–1725), 136.

⁷³ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 133.

Az amorális prédikációra példaként egy olyan „irodalmi” esetet is szeretnék felhozni, amelyet először az egyháztörténet szerzői idéztek, s amely a matrikulákból is visszakereshető:

„1678. január 9-én a tisztelendő püspök úr (Solymosi Koncz Boldizsár) beszédet mondott Lk 2,51 alapján (*De obedientia Jesu pueri* ‘A gyermek Jézus engedelmességéről’). Délután Bölöni [Nagy Gergely] a 2Kor 2,14–15 alapján (*De Christi odore, quod sumus tam servandis, quam perituris* ‘Krisztus illatáról, amik vagyunk megtartásunkban és vesztünkben egyaránt’) egy támadó tanítást tartott a püspök ellen, amin a püspök fölháborodva még a beszéd vége előtt kiment a templomból. E támadó beszéd oka az volt, hogy Bölönit, a helybeli papot meghívták Szentpéterre, de ő nem fogadta el. Most aztán, bár tévesen, azt hitte, hogy a püspök úr január 9-én délelőtt őt prédikálta ki. Végül is a tisztelendő férfiak és nemes gondnokok e dolog felől egybegyűltek a papi háznál s őtisztelendőségeiket kibékítették.”⁷⁴

A prédikációs gyakorlat valószínűleg nem (mindig) igazodott a normákhoz, ezért is határozhatott a gubernium idején (1695) úgy a zsinat, hogy a beszédek központilag fogja felülvizsgálni: „Végeztetett ez is, hogy a’ modo minden pap atyánkfia illendő könyvet konszarcinálni ne negligálja és abban minden héten egy-egy prédikációt, vallásunk szerint valót, mind dogmatice, mind morális konciót leírjon, melyet elpredikáljon, és, kihozván az következő Szent Zsinatra, hadd cenzéáljuk kinek-kinek az ő prédikációját, mit prédikál ekléziájában.”⁷⁵ A határozat újabb fordulópontot jelent az unitárius prédikációirodalom történetében, a kolligátumokat lassanként felváltják ugyanis a kéziratos szerzői prédikációs kötetek.

A valamikor 1749 és 1760 között, Agh István unitárius püspök által összeállított *Modus rerum agendarum*, ez a 18. századi unitárius agenda már semmi meglepőt nem tartalmaz, tulajdonképp az addigi, gyakran a reformátusoknál is meglévő szabályokat foglalta rendszerbe:

„A Praedikátorok pedig rövid, fontos, a’ Nepnek értelméhez alkalmaztatott Praedikátziokat készítsenek. A’ Hitnek nevezetesebb ágazatirol ottan ottan tanítsanak; de azomban tellyes igyekezettel kerülyk a’ motskolodást, ne légyenek követői a minket rutul Kárhoztatoknak és motskoloknak, had tessék ki ő benne az Ur Jésus

⁷⁴ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:209. (Javítottam: M.D.)

⁷⁵ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 181.

Kristusnak Szelid Lelke, még az Ellenmondok meg tzáfoltatásokban is. 4. Mikor pedig az Erkölsökröl téznek tanítást a Praedikátorok feddödnek és dorgálódnak, a' Praedikátorok nagyon reá vigyazzanak, hogy senkit különösen meg ne sertsenek, erre a' végre minekutánna az Isteni parantsolatot meg mondották, jo léssen szollaniok e-képpen: Mi ezen Eklesianak Tagjai nem így szoktunk tselekedni⁷⁶ stb. Végül: „ha mikor boszszusággal illetetnek is az Halgatoktól, és mint Emberek meg busulnak, 's meg indulnak, örökös Regulájok légyen, hogy soha a' magok indulattyokat, ugy egyéb bajokat, és panaszokat is a' Kristus Székiben fel ne vigyék”.⁷⁷

E fejezet alapján úgy tűnik, hogy az erkölcsi-fegyelmi, dogmatikai és retorikai szabályozás szinte mindig csak „kergette” a prédikálási gyakorlatot, viszont nem tudhatjuk, mekkora időbeli különbséggel. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a forrásomul szolgáló jegyzőkönyvek többségét csak a 17. század közepén, illetőleg végén kezdték el vezetni, így az adathiányból nem feltétlenül következik, hogy a prédikálás felett gyakorolt, a 17. század második felében még mindig csak ad hoc jellegűnek tűnő, de gyorsan szigorodó ellenőrzésnek nem voltak (az Egyházi rendtartás vonatkozó passzusaihoz hasonlóan) korábbi, ma már „lát-hatatlan” előzményei is. Akárhogy is, a határozatokat bárki megszeghette, aki prédikált, így nemcsak a papok, hanem az iskolamesterek is. Mínthogy azonban a következő, rektorokról szóló részben nem szeretnék ismétlésekbe bocsátkozni, csupán azt vizsgálom majd, miért kényszerült már a 17. század elején a zsinat arra, hogy az arra alkalmasnak látszó mestereket is prédikálásra szorítsa, és mikor, illetőleg hányszor hoztak erről végzést e században.

Iskolamesterek

Annak érdekében, hogy segíthessenek a háborúk utáni paphiányon, illetőleg, hogy a beteg vagy az otthonukat hivatali kötelességeik miatt elhagyni kényszerülő lelkipásztorok helyettesítését megoldhassák, az unitáriusok a 17. században többször is végeztek arról, hogy az arra alkalmasnak mutatózó (de egyébként

⁷⁶ BÁRTH Dániel, „A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek”, in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7: Konferencia Sepsiszentgyörgyön: 2005. szeptember*, szerk. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, 2 köt., 1:213–230 (Sepsiszentgyörgy–Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007), 1:219.

⁷⁷ Uo.

az előbbiekhez hasonló normasértéseket elkövető) iskolamesterek prédikálni legyenek kötelesek. Az első ilyen határozatot a bécsi béke megkötése (1606) után egy héttel hozták: „Akik az iskolamesterek közül arra alkalmasoknak látszanak, papjaik, espereseik vagy a püspök rendeletére gyakorolják magukat a prédikáció készítésében”.⁷⁸ Sajnos azonban eddig senki sem látott olyan 17. századi egyházi beszédet, amelyről bizton állíthatnánk, hogy egy egyszerű rektor intézte volna a hívekhez. Mindenesetre ez a határozat, amelyet, úgy tűnik, nem is tartott minden iskolamester magára nézve kötelező erejűnek,⁷⁹ az ellentétek kiélezésével csak még jobban elmélyítette egy-egy gyülekezeten belül a papok és mestereik közti szakadékat, különösen, hogy egyesek inkább hallgatták volna a tanító prédikálását, mintsem a papét.⁸⁰

„1. Az mesterek, mikor az miniszterek az eklézsiának szükséges dolgaiban fáradnak, tartozzanak prédikálni az eklézsiában, de mindazáltal azok, kik a' prédikálásra alkalmasok, melyeket az senior és az kommunitás ítél meg. 2. Az mely mester pedig azt nem cselekedné (...), büntetessék olyan büntetéssel, mint az miniszter, ki nem él az Úr vacsorájával. 3. Az mely pap is nem engedi meg arra alkalmas és illendő mesternek, hogy prédikáljon, hasonló büntetéssel büntetessék meg.”⁸¹

Mínt hogy a zsinati jegyzőkönyvet 1648 és 1652 között magyarázatra váróan, továbbá 1657 és 1661 között valószínűleg a lengyelországi hadjárat, majd ennek erdélyi következményei, a török- és polgárháború miatt nem vezették, nem kezelhetjük tényként, hogy ebben az időszakban (1654-től 1661-ig) egyáltalán nem szenteltek föl lelkészt az unitáriusok. Mindenesetre a háborús évek miatt annyi papot biztosan nem tudtak ordinálni, hogy 1669-ben ne kelljen megint elővenni a mesterek prédikálásának ügyét:

„Meghatározták, hogy az esperesek, amint hazatértek övéikhez, haladéktalanul rendezzenek parciális gyűlést, ott az ülnökökkel az állásban nem levő mestereket vessék személyes vizsgálat alá; és ha

⁷⁸ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:481. UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 12.

⁷⁹ 1680-ban Szentmártoni János torockói iskolamestert egyebek között azért tették ki hivatalából, mert „könyörgést, se egyszer, se másszor, pap hon nem létiben nem tött”, ezzel azonban nem a feljebbi határozatoknak, hanem annak a követelésnek nem tett eleget, amellyel még 1654-ben Szentgyörgyi Beke Dániel unitárius püspök lépett fel. UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 54, 123.

⁸⁰ UPVjk. (1692–1725), 127.

⁸¹ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 24–25.

köztük olyan képzettségűeket találnak, akik a beteg vagy otthonuktól távollévő papokat helyettesíteni képesek, azok egyházi szabadítást élvezhessenek, őket a polgári foglalkoztatás és munka alól fölmentetni igyekezzenek, ha egy évben legalább háromszor szabadságot élvezve, a prédikálástól nem vonakodnak. Akiket azonban annyira korlátohtaknak találnak, hogy tisztüket betölteni nem tudják, azokat vissza kell vetni, mert nem engedhető meg, hogy az egyház kárára, annak köpenye és leple alatt szabadságot élvezzenek. Akiket pedig méltóknak és alkalmasaknak találtak, azok még nagyobb szorgalommal igyekezzenek, s a korlátohtak is, akik felől valamicske reményt még lehet táplálni, forgolódjanak, hogy magukat alkalmasakká tethessék.”⁸²

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az iskolamesterek prédikálásának ügye végigkísérte a 17. századot, az adathiány miatt azonban nem ismerhetjük meg alaposabban a kérdést. Ezért miután mindhárom csoport (hívek, papok, iskolamesterek) prédikációhoz való viszonyát megvizsgáltuk, a tanulmány végére érve nem maradt más hátra, mint hogy egy kisebb kitérőt tegyek a halotti prédikációk irányába.⁸³ Hogy szét ne feszítsem az eddigi kereteket, a megőrződött unitárius halotti beszédek szövegét nem érintem, csupán az előbbiekhöz hasonlóan összegyűjtöm a jegyzőkönyvekből a vonatkozó adatokat. Minthogy pedig ezek között nincs igazán összefüggés, inkább csak felsorolásszerűen teszem közzé őket, mielőtt áttérek az összefoglalásra.

Exkurzus: halotti prédikáció

Az 1629. évi zsinaton egy Csehi Pál nevű adámosi hitszónok megvallotta, hogy „az elmúlt napokban idején az halott temetésén való prédikációra kérték, és nem cselekedte fizetés nélkül”,⁸⁴ ezért esperese előtt kellett bocsánatot kérnie egyház-községétől. Gyászszertartásokról általános határozatokat hat év múlva, 1635-ben hoztak. Eszerint:

⁸² KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA és KOZMA, *Az Erdélyi...*, 2:523. Vö. UZs&FtJk. I. (1629–1736), 77.

⁸³ Erről általában legutóbb Lovas Borbála írt: LOVAS Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben”, *Keresztény Magvető* 125 (2019): 153–169.

⁸⁴ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 3–4.

„ha ki az hallgatók közül <prédik>áltatni akar halottjának, az prédikátornak jó idején értésére adja, mert különben nem tartozik prédikálni. Továbbá, hogy az prédikátor az halottat az élőktől el ne búcsúztassa. Az is megengedettik, hogy ha ki kívánja, két prédikáció is lehet halottjánál, de más helyben lakó prédikátort azon helyben levő prédikátornak akaratja ellen ne introdukálhassanak prédikálni.”⁸⁵

Ehhez képest volt olyan koncionátor, aki évtizedek múltán azzal az ürüggyel kaparintott meg kollégájától egy prédikálási lehetőséget, hogy „nem szabad jobbagy ember teste felett két prédikációt instituálni”.⁸⁶ Ekkoriban (a 17. század végén) egy-egy halotti beszédért – az esketéshez hasonlóan – a papok akár 1–1 forintot,⁸⁷ a mesterek pedig 24 dénárt is elkérhettek, ezzel kompenzálva, hogy híveik közül egyre többen annak ellenére sem adták meg a bérüket, hogy ugyanúgy „kívánják temetésekben az prédikálást”, mint fizető társaik.⁸⁸ Többször merült fel kérdésként, hogy ha egy gyászbeszéddel többeket temetnek el, a gyászoló családoknak külön-külön vagy együtt kell-e fizetniük.⁸⁹ A szegényembereknek a prédikátor elengedhette a fizetést.⁹⁰ A 18. század elején az is előfordult, hogy egy mester a gyászszertartás végzésében segédkező diákjai ellátása helyett inkább pénzt kívánt „*az temetés alkalmatosságával*”, kapzsi módon azt is csak a maga számára.⁹¹

Összefoglalás

Tanulmányomban azokat a normákat igyekeztem a 16–17., esetenként 18. századi jegyzőkönyvekből összegyűjteni és kikövetkeztetni, amelyeket a prédikátoroknak és hallgatóiknak meg kellett tartaniuk ahhoz, hogy a különböző egyházfegyelmi fórumokon (parciális, főkonzisztórium, zsinat, vizitáció) ne szankcionálják őket. Bár ezek az előírások a 18. század közepéig nem alkottak rendszert, úgy vélem, még így is sokat elárulnak az unitárius prédikációs gyakorlatról. Különösen igaz ez azokra a retorikai szabályokra, amelyek a szerzői és a másolói-szerkesztői pra-

⁸⁵ Uo., 9.

⁸⁶ UPVJk. (1692–1725), 143.

⁸⁷ Uo., 120, 166.

⁸⁸ Uo., 27, 155, 166.

⁸⁹ Uo., 3, 127.

⁹⁰ Uo., 3.

⁹¹ Uo., 127.

xist leginkább befolyásolhatták, épp ezért ezeket állítottam középpontba. Mindezzel az unitárius prédikációirodalom 17. századi történetének egyik kevésbé kutatott szálát próbáltam rekonstruálni.

Nem eshetett viszont szó két dologról. Egyfelől a prédikátorok tudatlanságáról mint normasértésről. Egy tanulmányában Béla Bálint emelte ki, hogy a híres írónak, Hermányi Dienes Józsefnek (*Nagyenyedi Demokritos*) több olyan anekdotája is van, amely az erdélyi unitárius papok prédikálás során kiütköző tudatlanságára utal.⁹² Efféle hiányosságokról a jegyzőkönyvek is vallanak, de mivel csak a 18. századiak,⁹³ erre nem tértem ki külön. A másik dolog, amelyről szintén nem ejtettem szót, hogy a prédikáció „büntetés” is lehetett. Egyes eklézsiakövető híveknek gyászruhában állva kellett végighallgatniuk egy-egy beszédet,⁹⁴ a „hasonló cipőben járó” papok némelyikének pedig az igaz bűnbánatról kellett prédikálniuk saját gyülekezetük előtt.⁹⁵ Egy ilyen témájú unitárius prédikáció „kiásása” tehát akár szenzációs is lehetne.

A forrásfeltáráshoz azonban, remélem, vizsgálódásom egésze szempontokat tud adni, s ugyanúgy sikerül majd olyan beszédek felhozni, amelyeknek tartalmi és/vagy retorikai-poétikai jellemző szerves összefüggésben vannak az egyházfegyelméssel, mint olyanokat, amelyek ebből a szempontból atipikusak.

Rövidítések

CC = *Compilatae constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eadem annexarum. Ex articulis ab anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto, ad praesentem huncusque millesimum sexcentesimum sexagesimum nonum conclusis excerptae.* Claudiopoli: apud Michaellem Szentyelem Veres-egyházi, MDCLXXI.

KDUEkP&Fkjk. I. (1588–1606) = Kolozs–Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumii jegyzőkönyve I. (1588–1606). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.

⁹² BÉLA Bálint, „Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok”, *Keresztény Magvető* 128 (2022): 21–40, 21–27.

⁹³ Egyetlen példa: „Az mester atyánkfának Bibliája nincsen, mely mia mikor prédikál, abban is sok hiba esik...” *Protocollon generalis visitationis. Anno 1741.* (Püspöki visitationalis protocollum 1741–1758.) 42. MUEKvGyLt., jelzet nélkül.

⁹⁴ KDUEkP&Fkjk. II. (1606–1693), 179.

⁹⁵ UZs&Ftjk. I. (1629–1736), 56.

- KDUEkP&FkJk. II. (1606–1693) = Kolozs-Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve (1606–1693). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- KDUEkP&FkJk. III. (1694–1780) = Kolozs-Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve (1694–1780). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- MUEkP&VJk. I. (1656–1715) = Marosi Unitárius Egyházkör parciális és vizitációs jegyzőkönyve I. (1656–1715). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- MUEKvGyLt. = Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára
- PVJk. (1674, 1684–1685) = Püspöki vizsgálati jegyzőkönyv 1674 és 1684, 1685-ről. I. Összeszedte és beköttette Benczédi Gergely. MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- UPVJk. (1692–1725) = Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyv (1692–1725). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.
- UZs&FtJk. I. (1629–1736) = Unitárius zsinati és főtanácsi Jegyzőkönyv I. (1629–1736). MUEKvGyLt., jelzet nélkül.

Sermons and Disorder

My study approaches Unitarian sermon literature from the perspective of church discipline. There are several reasons for this: 1) Historical records of reception are scarce because in the early modern age, only a handful of Unitarian sermons could be published. 2) It was uncommon among Unitarian preachers to use theoretical works (*ars concionandi/praedicandi*) until the end of the 17th century, they learned instead by observing the written and oral practices of their colleagues. 3) Because of the medium of the manuscript, most early modern Unitarian sermons did not survive beyond the 17th–18th century. Therefore, in our exploration of the rules and ideals of sermon literature as well as the attitudes of followers, preachers, and schoolmasters to the genre, we are forced to rely on inferences based on the norms, especially the offences recorded in (ecclesiastical) court protocols.

*